

Jurgita Girčienė

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, LT-10308, Vilnius, Lietuva

El. paštas jurgag@takas.lt

ADRESATO ĮVARDIJIMO RAIDA

Straipsnyje aptariama adresato įvardijimo raida 1967–2011 metų viešajame sakytiniame diskurse. Remiantis tais metais transliuotų spontanišką kalbą reprezentuojančių įvairios tematikos bei (ne)formalumo TV laidų imtimi, nagrinėjama tarybinio (1967–1987), pereinamojo (1988–1992) ir dabartinio (1993–2011) laikotarpių adresato įvardijimo kaita – skirtingas mandagumo strategijas signalizuojančių daugiskaitinių bei vienaskaitinių kreipimosi į adresatą formų ir nevienodo formalumo nominatyvinių adresato įvardijimų, pvz., (draugas / gerbiamas / ponas) + pavardė / pareigos; (ponas / gerbiamas / mielas) + vardas vartosenos polinkiai.

ESMINIAI ŽODŽIAI: (nominatyvinis) adresato įvardijimas, daugiskaitinė / vienaskaitinė kreipimosi forma, mandagumo strategija, viešasis saktinis diskursas.

Adresato įvardijimo reiškiniui, kuris laikomas svarbiu visuomenės santykių atspindžiu (Hartman 1987, p. 90; Čepaitienė 2007, p. 70), pastaruoju metu Lietuvoje (plačiau žr. Girčienė 2011), kaip ir pasaulyje (žr. Morford 1997; Dimachki, Hmed 2002; Wardhaugh 2006, p. 255–279 ir kt.), skiriama daug dėmesio. Tyrimai rodo asmens įvardijimo fenomeną esant kaitos būsenos – Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, stebima kreipimosi į adresatą formų slinktis neformalumo link: viešojoje vartosenoje plinta neformalus kreipimaisi vienaskaita (*tu*), vardu (Clyne, Kretzenbacher, Norrby, Warren 2003; Marcinkevičienė 2004; Čepaitienė 2007; Blūmane 2009; Girčienė 2009, 2010; Tamaševičius 2010 ir kt.). Vis dėlto pažymima, kad ilgesnį laikotarpį apimantys (maždaug keturis paskutinius praėjusio šimtmečio dešimtmečius ir šio šimtmečio pradžią) Vakarų Europos šalių, pvz., prancūzų kalbos, kreipimosi į adresatą formų tyrimai leidžia kelti hipotezę dėl neformalios raiškos plėtros ciklinio svyravimo, o ne linijinio kaitos pobūdžio (plačiau žr. Clyne, Kretzenbacher, Norrby, Warren 2003). Deja, apie lietuvių kalbos adresato įvardijimo reiškinio raidą informacijos labai trūksta. Anot etiketo tyrėjos Giedrės Čepaitienės, su dabartiniu viešuoju diskursu sietinas lietuvių aukštuomenės bendravimo stilius dėl įvairių kataklizmų neišliko ir beveik nėra fiksuotas – galima remtis tik dabartine vartoseną, kurios formalieji adresato įvardijimai daugiskaitine forma, vardu ir pavarde, su priedėliu *ponas* ar *gerbiamas* tarsi gražina tarpukario nepriklausomybės laikų tradicijas (Čepaitienė 2007, p. 85). Šiuo straipsniu siekiama bent iš dalies užpildyti adresato raidos tyrimų spragą – čia pristatomi adresato įvardijimo raidos (1967–2011) polinkių kokybinės analizės rezultatai. Aptariama skirtingas mandagumo strategijas signalizuojančių daugiskaitinių bei vienaskaitinių kreipimosi formų, nevienodo formalumo nominatyvinių adresato įvardijimų tipų, jų modifikacijų vartoseną tarybinio (1967–1987), pereinamojo (1988–1992) ir dabartinio (1993–2011) laikotarpiais, nagrinėjami įvardijimo (ne)formalumą lemiantys veiksniai, atliekama lyginamoji laikmečių analizė¹. Tipiškiausia viešojo saktinio diskurso atstove paprastai laikoma televizija, todėl tyrimui pasirinkta 15 spontanišką kalbą reprezentuojančių nurodytais metais transliuotų įvairios tematikos bei (ne)formalumo TV pokalbių laidų ir TV žurnalų imtis: 5 tarybinio (1967–1987), 5 pereinamojo (1988–1992) ir 5 dabartinio laikotarpio (1993–2011) laidos: *Ką pasakoja žiburiai* (1967), *Žemė nelieka skolinga* (1971–1975), *Ir per amžių amžius* (1975), *Darbai, tradicijos, siekimai* (1985), *Akmuo užantyje* (1987); *Veidrodis* (1988), *Veidai* (1989), *Politika* (1990a), *Veidrodis* (1990), *Krantas* (1992); *Paskutinė instancija*

¹ Panašaus laikotarpio adresato įvardijimai punktyriškai aptarti kitokia, mažesne imtimi paremtame straipsnyje *Five Decades of Television: from Language Homophony to Polyphony*, kurio objektas platesnis – televizijos kalba: siekta patikrinti preskriptyvinio požiūrio į pavyzdinį tarybinio laikotarpio, palyginti su dabartiniu, kalbos gerumą pagrįstumą (Girčienė, Tamaševičius 2012, p. 31–43).

(1995), *Nuo iki* (1997), *Sąmokslų teorija* (2010), *Be grimo* (2010a), *Forumas* (2011). Šios TV laidos apima visus galimus abiejų lyčių įvairaus amžiaus kalbėtojų tipus: laidų vedėjus, balsus už kadro – pranešėjus, laidų dalyvius: ekspertus, laidų herojus, įžymybes ir laidose kalbinamus vox populi – žmones iš liaudies, iš viso – 185 žmones². Bendra laidų trukmė – apie 13 val.

1. Formaliam, imitaciniam, nuo kasdienės gyvos kalbos nutolusiam, rašytinę kalbą primenančiam³ tarybinio laikotarpio (1967–1987) viešajam sakytiniam diskursui būdingi išskirtinai formaliojo stiliaus adresato įvardijimai. Tai įvardijimai, kurių pagrindas *pavardė* ir kurie vartojami kreipiantis vadinamąją mandagumo **daugiskaita** (*Jūs*). Jie sietini su negatyviuoju mandagumu, arba kitaip distancine mandagumo strategija, bendraujant padedančia išlaikyti atstumą, formalų santykį (plg. Brown, Levinson 1987).

1.1. Televizijos laidose adresatas gali būti įvardijamas tik **pavarde**, tačiau paprastai greta pavardės vartojamas ir **vardas**, pvz.:

- Pranešėjas – balsas už kadro kalba su laidos herojais: *susipažinkime... Jonas Smilgevičius; apie tai galvojo Smilgevičius; mes paklausime Joną Velaniškį, apie ką jis daugiausia galvojo?* [1967].

Prieš (vardą ir) pavardę gali būti pridodamas **pareigų** pavadinimas, ypač – pirmą kartą įvardijant, pristatant pašnekovą, pvz.:

- Pranešėjas-žurnalistas kalba su laidos heroje: *pakalbėti apie darbo sąlygas naujajame komplekse pakvietė melžėją Danutę Vertelkienę* [1971].
- Pranešėjas-žurnalistas kalba su laidos herojumi: *Vilniaus miesto gimdymo namai, kalbamės su gydytoja Valerija Žilinskiene* [1988].

1.2. Prie (vardo ir) pavardės (bei pareigų) gali būti priešliejamas specifinis tarybinio laikotarpio priedėlis **komunistas**, pvz.:

- Laidos dalyvis – partinis ekspertas pristato laidos herojus: *turime visą eilę puikių žmonių, kuriais pagrįstai didžiuojamės, štai kad ir eee ... brigadininkas komunistas Vincas Norkūnas; ... eilę metų veislinį galvijų prieauglį augina komunistas eee Jakimavičius Jonas; ... negalime nepaminėti ir komunistės Kazlauskienės Marijos* [1971].

Kaip matyti iš pateiktų iliustracinių pavyzdžių, pasitaiko atvejų, kai tarybinio laikotarpio bendravimo formalumas dar labiau išryškėja pirma pasakant pavardę, o paskui – vardą.

Tiesiogiai kreipiantis į adresatą prie pavardės paprastai šliejamas tarybinei erdvei būdingas priedėlis **draugas** (skirtingai nei panašaus pobūdžio Lietuvoje nepritapęs kitų kalbų, pvz., rusų, vartosenai būdingas įvardijimo elementas *piliētis*, plg. Čepaitienė 2007, p. 85), pvz.:

- Pranešėjas – balsas už kadro kalba su laidos herojumi: *o jums, draugas Kavaliauskai, argi kas trukdo vaikščioti į bažnyčią atlikinėti religines apeigas?* [1975].
- Pranešėjas-žurnalistas kalba su laidos herojais (a) ir žmonėmis iš gatvės – vox populi (b): a) *norėtu išgirst, drauge drauge Stankiene, kas priklauso nuo melžėjos taip norint ga... gauti aukštus tokius jau tikrai aukštus primilžius, kaip Jūs kad primelžiat?; kaip, draugo Stankaus nuomone, ar ne per daug sunkumų susidaro namuose, kada žmona tiek daug dirba?; b) prieš penketą metų, drauge Musteikiene, mes kalbėjomės su jum, su jumis, ir jūs buvo patenkinta persikėlus į naują gyvenvietę, ... kaip dabar?* [1971].

1.3. Pavieniai atvejai, kai į viešąją vartoseną išsprūsta privačiam pažįstamų pokalbininkų bendravimui būdingas neformalus įvardijimas *vardu* (pavartotas antrą kartą minint tą patį asmenį – žr. išretintu šriftu pateiktą įvardijimą) – tai tarybinio laikotarpio televizijoje transliuojamam

² Tiriamaoji imtis atrinkta iš *Sakytinės žiniasklaidos 1961–2011 m. tekstyno*, parengto pagal Lietuvos kalbos instituto vykdomą Lietuvos mokslo tarybos remiamą projektą *Lietuvių kalba: idealai, ideologijos ir tapatybės lūžiai* (Nr. VAT-14/2010). Apie tekstyno reprezentatyvumą žiniasklaidos kaitos periodų, kalbos pobūdžio ir kalbėtojų tipų požiūriu žr. Nevinskaitė 2012, p. 44–57; Nevinskaitė 1012a.

³ Panaši nuo kasdienės vartosenos nutolusi negyva kalba vartota ir kitų komunistinių šalių žiniasklaidoje, o artumas rašytinei kalbai ir formalus knyginiis kalbėjimo stilius ankstyvuoju televizijos raidos laikotarpiu buvo būdingas ir daugeliui Vakarų šalių (plačiau žr. Girčienė, Tamaševičius 2012 ir ten nurodytą literatūrą).

viešajam diskursui nebūdingas reiškiny⁴, plg. kitus to paties kalbėtojo vartojamus šiam laikotarpiui būdingus formalius įvardijimus, kurių pagrindas pavardė:

- Laidos dalyvis – ekspertas pristato pažįstamus laidos herojus: *šie unikalūs portretai sukurti antarsijos technika, juos sukūrė mūsų dailininkas Rimantas Radišauskas, čia, reiškia, grupė veteranų, kurie eee dirbo kartu su Rimantu, tai Antanas Jakubinskas, Feliksas Lukianskas, Vytautas Kinas* [1985].

Tarybinio laikotarpio televizijos laidose galima išgirsti minint ir šiam metui visiškai nebūdingą įvardijimų priedėlį *ponas* – bet tik kaip pasakojimo apie tarpukario nepriklausomybės laikus relikta, pvz.:

- Pranešėjas – balsas už kadro pasakoja apie laidos herojaus praeitį: *jis išvažiavo studijuoti elektrotechnikos į Vakarus... tu metų žiemą karininkija padarė perversmą ir prezidentūros rūmuose įkurdino Antaną Smetoną, pasižymėjusį slopinant revoliuciją Lietuvoje devynioliktais metais... tokia buvo Lietuva, į kurią grįžo baigęs mokslą... Jis rašo vyriausybei memorandumą...: ,turiu garbės pateikti Tamstai, pone Prezidente, savo sumanymus apie Lietuvos upių išnaudojimą elektros energijai gaminti‘* [1967].

1.4. Minėtieji pavieniai įvardijimai vardu ar su priedėliu *ponas*, radęsi pasakojant apie tarpukario nepriklausomybės laikus (*ponas*, *Tamsta*) ar tiesiog netyčia išsprūdę (tik *vardas*), tarybinio laikotarpio viešajam diskursui yra visiškai nebūdingi. Taigi tarybinio laikotarpio adresato įvardijimus galima apibendrinti vienintele viešajam to meto diskursui leidžiama formalų bendravimą atspindinčia standartizuota formule: (*vardas* / *draugas* / *komunistas* / *pareigos*) + *pavardė* [JŪS]. Netiesiogiai kreipiantis būdingiausia konstrukcija *vardas* + *pavardė*, o tiesiogiai – *draugas* + *pavardė*. Pastebėtina, kad šiuos iš esmės vieno tipo formalius įvardijimus, kuriais retai eina tiesioginiai kreipiniai, dažniausiai vartoja tik šio laikmečio laidų vedėjai – pranešėjai, vadinamieji balsai už kadro, rečiau – laidų dalyviai, atliekantys eksperto vaidmenį, nepriklausomai nuo adresantų ir adresatų socialių bei demografinių charakteristikų ar situacinių vaidmenų.

2. Nors visuomeninės politinės situacijos ir kartu diskurso formalumo lūžio tarpsniu – pereinamuoju laikotarpiu (1988–1992) tebevyrauja pagarbiosios **daugiskaitinės** kreipimosi formos (**Jūs**), bet su tarybiniam tarpsniui vieninteliais formaliojo stiliaus įvardijimais, kurių pagrindas *pavardė*, ima konkuruoti ne tokie formalūs įvardijimai, kurių pagrindas *vardas* (**Jūs**).

2.1. Formaliai, kaip ir tarybinio laikotarpiu, adresatas gali būti įvardijamas **pavarde**, vardu ir pavarde, prie jų, ypač pirmąkart pristatant, pridėdant pareigų pavadinimą (gali būti kreipiamasi ir tik įvardijant **pareigas** ar **profesiją**), pvz.:

- Laidos vedėja pristato laidos herojus: *o dabar kalbėsime apie tolimus kraštus – turim viešnią net iš Vorkutos, Danutė Suboč, na, o čia šalia Kvietauskas, visiem pažįstamas žurnalistas; mes pas rašytoją Juozą Baltušį ... dabar va svečiuose pas jus, rašytojau. Kiek metų jūs jau ... pažįstami ... su profesorium, turbūt seniai?* [1988].
- Laidos vedėjas pristato laidos herojė: *paklauskim, ką patys rusai mano apie mus – ... interviu su Rusų kultūros centro atstove Tatjana Jasinskaja* [1990a]

Kreipiantis į adresatą, vartojama ir tarybinio laikmečio formalios, t. y. pavardinės, formulės modifikacija su priedėliu *draugas* (a), ir su juo konkuruojantis būtent pereinamuoju etapu ėmęs plisti priedėlis *gerbiamas* (b) (plg. Ryvitytė 2011, p. 22), pasirodo ir pavienių, individulių priedėlio *ponas* (c) vartosenos atvejų, plg.:

- a) Laidos herojus rajono komjaunimo komiteto pirmasis sekretorius: *du restauratoriai mūsų rajono, eee restauratoriai: tai draugai Repšys ir Petrauskas* [1988].
- b) Laidos vedėjas kalba su laidos ekspertu: *gerbiamas Gražuli, čia buvo paminėti skaičiai, jūs turbūt...* [1990a]
- c) Laidos dalyvis – ekspertas, Vilniaus miesto deputatas kreipiasi į kitą laidos ekspertą ir laidos herojė: *būtu gerai, kad ponas Jermalavičius ir mes kontaktuotume; dabar jei grįžti truputiuką prie ponios Jasinskos, Jasinskajos... ir čia vot jau ponia Jasinskaja pasakė, kad kviečia į susitikimą* [1990a].

⁴ Neformalių įvardijimų vardu ir netgi vienaskaita galima aptikti ir tarybinio laikotarpio televizijos laidose – TV žurnaluose, kur rodomi privataus žmonių bendravimo vaizdai, pavyzdžiui, kaimo aludarių šventė.

Pereinamajam laikotarpiui būdingą šių trijų priedėlių vartosenos konkurenciją gerai atspindi diskusijos dėl jų tinkamumo viešajam diskursui, pvz.:

- Laidos vedėjas: *Esame rašytojo, žurnalisto, savaitraščio Gimtasis kraštas redaktoriaus Algimanto Čekuolio bute... Savo savaitraštyje ketinate gvildinti tokį klausimą dėl lietuviams tinkamiausio kreipinio, na, tarkim, buves **ponas**, dabar **draugas** – labai prigijęs ar neprigijęs... Ką siūlote tinkamiausia mums, tautiečiams, bendrauti tarpusavyje?*
- Algimantas Čekuolis: *...pakviesiu lingvistus, psichologus, sociologus, nes kažką tai reikia nuspręst su tuo kreipiniu. ...Kreipinys **tamsta** blogai skamba su pavarde: tamsta Čekuoli, tamsta Aleknavičiau, trupučiuką dirbtina. **Gerbiamasis**, na, čia kalkė iš gruzinų... batonu, man rodos, pas juos taip skamba, bet man skamba truputį kaip kerpamasis... Pavyzdžiui, o kaip kitose kalbose, anglų, ispanų, portugalų, italų, suomių, estų, paprastai kreipinyje žmogus pastatomas aukščiau negu jis iš tikro yra: sir arba mister, tai yra šeimininke, bet tas misteris gali būt penkiolikos metų... Senior – vyresnysis, atleiskite, nebūtinai tas,... kuriam sakoma senior arba seniora, yra vyresnysis. Manau, žodis **ponas** nebūtinai reiškia, kad tas žmogus, kuriam sakai **ponas**, yra mano ponas, mano dvarponis. Taip, buvo... toks supratimas..., bet dabar, kai nėra dvarponių, nėra dvarų, tai galėtų būt ir **ponas**. Nenorintis atsakomybės ... pats asmeniškai tą nuspręst, tegul nusprendžia specialistai. Vienintelė problema, kad žodis **ponas** yra skolinys, bet lietuvių kalboj daug yra skolinių. Be abejo, mes labai tolerantiška kalba, tikiuosi, kad tauta irgi. ...O pasakyt... dailiai moteriškai **ponia**, žinot, visiškai nieko blogo..., tai yra gražu... Ir **panele** taip pat, kodėl ne? [1989].*

2.2. Kreipiantis į adresatą ne taip formaliai – mandagiaja **daugiskaita**, bet įvardijimais, kurių pagrindas **vardas**, taip pat gali būti pridedamas minėtasis naujas, palyginti su tarybiniu laikmečiu, priedėlis **gerbiamas**, pvz.:

- Laidoje dalyvaujantis įžymybė – muzikantas apie laidos vedėją: *šiuo metu šioje laidoje liko ištikimiausi tos laidos draugai, ir aš nenorėčiau sakyti sau komplimentų, tačiau aš jaučiu didelę pagarbą ir simpatiją **gerbiamai Danutei** ir todėl niekada iš jos [t. y. jos vedamos laidos] pabėgti nenoriu [1990].*
- Laidos vedėjas kalbasi su laidos dalyviu, atliekančiu eksperto vaidmenį: *bet vis tiek, tai, **gerbiamas Vytautai**, yra jau, matyt, ekonominiai klausimai, gal grįžkim vėl prie mūsų laidos, prie politikos* [1990a].

Bet jau esama ir kreipinių pliku vardu, su kuriais kartais netyčia gali prasprūsti ir realiam pažįstamų pokalbininkų bendravimui būdingų familiarių vienaskaitinių kreipimosi formų, plg.:

- Laidos vedėja kreipiasi į eksperto vaidmenį atliekantį laidos dalyvį: *kaip, **Vytautai, jūs** važiavot ten?* [1988].
- Eksperto vaidmenį atliekantis laidos dalyvis Vytautas kreipiasi į laidos vedėją: ***Danute**, aš dar kelis sakinius* [1988].
- Laidos vedėja kreipiasi į eksperto vaidmenį atliekantį laidos dalyvį: *Ačiū. Ir aš noriu dar vieną tokią informaciją... **palauk, Vytai*** [1988].

2.3. Taigi matyti, kad pereinamajam laikotarpiui būdinga itin formalių tarybinio laikmečio kreipimosi formų relikvų (**draugas** + **pavardė**) ir viešajam diskursui naujų neformalių adresato įvardijimų, kurių pagrindas **vardas**, konfrontacija, dviejų skirtingų kalbėsenų, atspindinčių dviejų santvarkų skirtį, sandūra. Kartu su diskusijomis dėl galimo tradicinio lietuviams įvardijimo elemento – **ponas** – tinkamumo viešajam diskursui tai geriausiai atskleidžia perėjimo nuo vienokio (tik formalaus, vienodo, suvaržyto) prie kitokio (formalaus ir neformalaus konkurencijos, skirtingo, laisvesnio) kalbėjimo stiliaus ypatumus. Pereinamojo laikotarpio įvardijimus galima apibendrinti jau dviem skirtingą bendravimo (ne)formalumą atspindinčiomis pagrindinėmis formulėmis: (**gerbiamas** / **ponas** ir pan.) + **vardas** [**JŪS**] ir (**vardas** / **gerbiamas** / **draugas** / **ponas** / **pareigos**) + **pavardė** / **pareigos** [**JŪS**]. Pabrėžtina, kad šiam laikotarpiui, palyginti su tarybiniu, būdingesni tiesioginiai kreipiniai, dialogas – įvardijimus vartoja ne tik laidų vedėjai, ekspertai, bet ir kiti laidų svečiai – herojai, vox populi. Naujas pereinamojo laikotarpio bruožas – įvardijimo pasirinkties sąsajos su sociodemografiniais veiksniais (plg. Boissevain 1987, p. 167 ir t. t.; Romaine 2000). Tas pats adresantas į skirtingus adresatus gali kreiptis skirtingo (ne)formalumo įvardijimais, jų modifikacijomis (plg. to paties laidos dalyvio skirtingų adresatų įvardijimą **vardu** ir **draugas** + **pavardė**), individualaus adresato įvardijimo stiliaus pasirinktis (pavyzdžiui, galima išvelgti idiolektui priskirtinų, šiam laikotarpiui dar nebūdingų nuoseklaus įvardijimo su priedėliu **ponas** apraiškų: žr. c) iliustracinį pavyzdį). Tai liudija neabejotiną adresato įvardijimo posūkį neformalumo ir įvairovės link.

3. Dabartiniu laikotarpiu (1993–2011) anksčiau vienintelės viešajam diskursui būdingos pagarbiosios **daugiskaitinės** kreipimosi formos (**Jūs**), vartojamos su formaliojo stiliaus įvardijimais, kurių pagrindas **pavardė** (**pareigos**), ir su ne tokiais formaliais įvardijimais, kurių

pagrindas **vardas**, viešumoje pasirodžiusiais tik pereinamuoju laikmečiu, ima konkuruoti su neformaliomis **vienaskaitinėmis** kreipimosi formomis (**tu**), taip pat lydimomis nominatyvinių įvardijimų vardu. Vienaskaitiniai adresato įvardijimai sietini su pozityviuoju mandagumu, arba kitaip kontaktine mandagumo strategija, bendraujant padedančia palaikyti šiltus, draugiškus, neformalius santykius (plg. Brown, Levinson 1987).

Neformalių vienaskaitinių kreipimosi formų plėtra sietina su lietuviškosios televizijos pokyčiais: imami steigti komerciniai kanalai, greta įprastų įvairius visuomeninius klausimus nagrinėjančių laidų pradeda rasti ir daugėja asmeninius klausimus aptariančių, pramoginio pobūdžio pokalbių šou. Tokios laidos geriausiai atskleidžia šiandieninei TV būdingą kintantį viešumo ir privatumo santykį, pilietinės erdvės suartėjimą su anksčiau viešai neeksponuota privačiąja, televizija tampa savotiška, anot komunikacijos specialisto Žyginto Pečiulio, *namų tąsa* (plg. Pečiulis 2007, p. 198–202). Viešosios ir privačiosios erdvių artėjimas stebimas ir įvairiais rakursais apmąstomas visame pasaulyje (plačiau žr. Webster 2006, p. 168–208), taigi lietuviškoji, kaip ir kitų šalių (plg. Fairclough 1995; Hedin 2005), o televizija jį tiesiog atskleidžia. Viešojo diskurso privatėjimo, neformalėjimo atšvaitų matyti net ir visuomeninius, ne tik pramoginius, klausimus nagrinėjančiose laidose. Sėkmingos politinės karjeros komponentais tapo kalbos paprastumas, suprantamumas, nuoširdumas (žr. Pečiulis, 2007, p. 200), kurio viena iš kalbinės raiškos priemonių galima būtų laikyti ir kreipimąsi vardu, o *namų tęsiniais* vadinamose pramoginio pobūdžio laidose – net ir vienaskaitine forma (plg. Čepaitienė 2007; Girčienė 2009; 2011 ir kt.).

3.1. Neformaliausiai – **vienaskaita** – į adresatą pramoginio pobūdžio, asmeninius klausimus nagrinėjančiose TV pokalbių laidose paprastai kreipiamasi pliku **vardu**, kartais su priedeliais *mielas*, rečiau *brangus* (plg. Girčienė 2009), pvz.:

- Pramoginės pokalbių laidos vedėjas kreipiasi į laidos dalyvę, atliekančią ekspertės vaidmenį: *į valgius Julija pažvelgė konservatyviau, ji visą vakarą plušo ties tuo, kuo paprastai lepina visus, ką myli. Julija, ką tu čia kepi?* [1997].
- Pramoginės pokalbių laidos vedėja kreipiasi į laidos dalyvius – įžymybes: *Gabija, atiek pas mus, sveika... Marijonai, tu gali paragauti ir pasakyti?* [2010a].
- Pramoginės pokalbių laidos dalyvis – įžymybė kreipiasi į laidos vedėją: *sutinku su tavim... taip taip, Nomeda* [2010a].

3.2. Ne visai formaliai ir pramoginėse, ir ekspresyvesnio stiliaus ar netgi rimtose diskusijų laidose (pastarosiose nuosekliausiai – į vox populi atstovus) kreipiamasi **daugiskaita** ir **vardu**, paprastai su priedeliais *ponas*, *gerbiamas* (plg. Girčienė, 2009; 2010), pvz.:

- Visuomeninius klausimus nagrinėjančios ekspresyvokos laidos dalyvis, atliekantis eksperto vaidmenį, kreipiasi į laidos vedėją: *ponia Rūta, čia nereikia net ir, net ir specialių tyrimų* [1995].
- Visuomeninius klausimus nagrinėjančios ekspresyvokos laidos vedėjas kalbasi su laidos dalyviu, atliekančiu eksperto vaidmenį: *kodėl jūs garantuojate, ...gerbiamas Gitanai, kad dvyliktais metais to trikdžio nebeliks?* [2010].
- Visuomeninius klausimus nagrinėjančios santūrios stilistikos laidos vedėjas kalbasi su laidos dalyve, atliekančia vox populi vaidmenį: *šį įdomų klausimą mes pratęsimė, bet prieš tai išklauskime ponios Genės... nuomonę* [2011].

3.3. Formaliausiai, kaip ir tarybiniu bei pereinamuoju laikotarpiais, adresatas gali būti įvardijamas **pavarde**, vardu ir pavarde, prie jų, ypač pirmąkart pristatant, pridėdant pareigų pavadinimą (gali būti kreipiamasi ir tik įvardijant **pareigas**); vėliau, tiesiogiai kreipiantis, dažniausiai šliejamas priedėlis *ponas*, rečiau *gerbiamas*, pvz.:

- Visuomeninius klausimus nagrinėjančios ekspresyvokos laidos vedėja kalbasi su laidos dalyviu, atliekančiu eksperto vaidmenį: *įvardinusį kiaulių fabriko grėsmes, profesorių Baubina nutraukėme ties puse sakinio, tai tęskite, profesoriau* [1995].
- Visuomeninius klausimus nagrinėjančios ekspresyvokos laidos vedėjas kalbasi su laidos dalyviu, atliekančiu eksperto vaidmenį: *tai jeigu šitai, jeigu dabar, gerbiamas Kuodi, šešėlinis verslas leidžia atnešti dešrigalį į namus, kas bus po dviejų metų?* [2010].
- Visuomeninius klausimus nagrinėjančios santūrios stilistikos laidos vedėjas kalbasi su laidos dalyviais, atliekančiais eksperto vaidmenį: *šiandien studijoje diskutuos kultūros ministras Arūnas Gelūnas, laba diena... bei istorijos profesorius Alfredas Bumblauskas, sveiki gyvi... ką jūs galėtumėt atsakyti, pone Bumblauskai? ... Pone ministre, o kaip jūs suprantate LDK tradiciją?... Ir vėlgi na, ką aš norėčiau, pone Gelūnai, paklausti, ar nėra taip, kad... ta tradicinė tapatybė..., kaip įvardijo ponas Bumblauskas, su LDK paveldu, jo aktualizavimu, yra griauinama?... Vėlgi, jau baigiasi laida ir tada vėlgi, ministre* [2011].

3.4. Išskirtinis dabartinio laikotarpio viešojo diskurso bruožas – pačių neformaliausių adresato įvardijimo rodiklių – vienaskaitinių kreipimosi formų (*tu*), sietinų su kontaktine mandagumo strategija, radimasis ir plėtra. Jos, vartojamos kreipiantis *vardu*, tampa įprastos pramoginio pobūdžio, asmeninius klausimus svarstančiose pokalbių laidose. Tokiose laidose kreipiantis į nepažįstamą pagal statusą aukštesnį laidos dalyvį vartojama ir pagarbioji daugiskaita, bet dažniausiai taip pat greta neformalaus nominatyvinio įvardijimo vardu, prireikus pridodant pagarbą rodantį priedėlį. Formaliose debatų laidose paprastai išlaikomos viešajam diskursui tradiciškai būdingos pagarbiosios daugiskaitinės kreipimosi formos ir formalūs nominatyviniai įvardijimai, kurių pagrindas *pavardė (pareigos)* (plg. Girčienė, 2009; 2010). Dar viena išskirtinė laikmečio šio ypatybė – į viešąjį diskursą masiškai grąžintas tradicinis lietuviškas kreipinys *ponas*.

Taigi dabartinio laikotarpio įvardijimus galima apibendrinti jau trimis skirtingą bendravimo (ne)formalumą atspindinčiomis pagrindinėmis formulėmis: (*mielas / brangus*) + *vardas* [TU], (*ponas / gerbiamas / mielas*) + *vardas* [JŪS], (*vardas / ponas / gerbiamas / pareigos*) + *pavardė / pareigos* [JŪS]. Kaip ir pereinamuoju laikmečiu, svarbi viešojo diskurso ypatybė – įvardijimo pasirinkties sąsajos su sociodemografiniais veiksniais. Tačiau tik dabartiniu laikotarpiu, per kurį viešojoje erdvėje radosi privačiąją erdvę imituojančių TV laidų, išryškėjo kreipimosi į adresatą priklausomybė nuo televizijoje produkuojamo diskurso (ne)formalumo laipsnio. Ir kiti šio laikotarpio tyrimai rodo, kad formalesnių, visuomeninius klausimus nagrinėjančių, ir neformalių, pramoginio pobūdžio, asmeninius klausimus aptariančių laidų dichotomija laikytina pagrindiniu veiksnium, lemiančiu kreipimosi formų pasirinktį. Būtent skirtingas laidų pobūdis lemia ir jų dalyvių kontingento skirtumus, kurie, be minėtųjų (ne)formalumo aspektų, taip pat gali turėti įtakos kreipimosi formų pasirinkimui (žr. Girčienė 2010). Dabartiniam laikotarpiui, palyginti su pereinamuoju, dar būdingesnė adresato įvardijimo formų pasirinkties priklausomybė nuo įvairių sociolingvistinių veiksnių, pavyzdžiui, (situacinių) vaidmenų, pažįstamumo laipsnio, dar didesnis variantiškumas, polilogiškumas – įvardijimus vartoja visiems kalbėtojų tipams priskirtini laidų dalyviai. Tas pats adresantas ne tik į skirtingus adresatus, bet ir į tą patį adresatą gali kreiptis skirtingo (ne)formalumo įvardijimais, jų modifikacijomis (plg. visuomeninius klausimus nagrinėjančios ekspresyvokos laidos [2010] vedėjo kreipimosi į tą patį adresatą – ekspertą – formules: *vardas / gerbiamas + vardas*, *gerbiamas + pavardė*). Dar labiau ryškėja individualaus adresato įvardijimo stiliaus pasirinktis (pvz., toje pačioje [2010] ekspresyvoko stiliaus visuomeninius klausimus nagrinėjančioje laidoje, kur vyrauja daugiskaitinės kreipimosi formos, vienas iš eksperto vaidmenį atliekančių laidos dalyvių vienintelis į kitus pažįstamus dalyvius kreipiasi vienaskaita). Taigi dabartiniam poliloginio pobūdžio diskurso laikotarpiui dar būdingesnė adresato įvardijimo įvairovė ir dar didesnis neformalumo lygmuo.

Išvados

Kokybinė 1967–2011 metais transliuotų spontanišką kalbą reprezentuojančių įvairios tematikos bei (ne)formalumo TV laidų imties analizė atskleidė tokius adresato įvardijimo raidos viešajame sakytiniame diskurse polinkius:

1. Spontaniškumą imituojančiam formaliam nuo kasdienės gyvos kalbos nutolusiam, rašytinę kalbą primenančiam tarybinio laikotarpio (1967–1987) monologinio pobūdžio viešajam sakytiniam diskursui būdingi su distancine mandagumo strategija sietini išskirtinai formaliojo stiliaus adresato įvardijimai, kurių pagrindas *pavardė*, vartojami kreipiantis vadinamąja mandagumo daugiskaita (*Jūs*). Išskirtinis laikmečio bruožas – priedėliai *draugas* ir *komunistas*. Šio laikotarpio adresato įvardijimus galima apibendrinti vienintele viešajam diskursui leidžiama formalų bendravimą atspindinčia standartizuota formule: (*vardas / draugas / komunistas / pareigos*) + *pavardė* [JŪS]. Būdingiausia netiesioginio įvardijimo konstrukcija – *vardas + pavardė*, o kreipiantis tiesiogiai – *draugas + pavardė*. Vieno tipo modifikacijoms priskirtinus formalius įvardijimus, nepriklausomai nuo adresantų ir adresatų socialių bei demografinių charakteristikų, dažniausiai vartoja tarybinio laikotarpio laidų vedėjai, retai – laidų dalyviai ir paprastai tik atliekantieji eksperto vaidmenį.

2. Nors visuomeninės politinės situacijos ir kartu diskurso formalumo lūžio tarpsniu – pereinamuoju laikotarpiu (1988–1992) tebevyrauja pagarbiosios daugiskaitinės kreipimosi formos (**Jūs**), bet su tarybiniam laikotarpiui vieninteliais formaliojo stiliaus įvardijimais, kurių pagrindas **pavardė**, ima konkuruoti ne tokie formalūs įvardijimai, kurių pagrindas **vardas** (**Jūs**). Pastarųjų konkurencija su pačios formaliausios tarybinio laikotarpio kreipimosi formos **draugas + pavardė** reliktais, kartu su diskusijomis dėl lietuviams tradicinio įvardijimo elemento **ponas** tinkamumo viešajam diskursui, atskleidžia pereinamajam laikmečiui būdingą dviejų skirtingų kalbėsenų konfrontaciją. Pereinamojo laikotarpio įvardijimus galima apibendrinti jau dviem skirtingą bendravimo (ne)formalumą atspindinčiomis pagrindinėmis formulėmis: (**gerbiamas / ponas**) + **vardas** [**JŪS**] ir (**vardas / gerbiamas / draugas / pareigos / ponas**) + **pavardė / pareigos** [**JŪS**]. Šiam laikmečiui, palyginti su tarybinio, būdingesni tiesioginiai kreipiniai, dialogas: įvardijimus vartoja ne tik laidų vedėjai, ekspertai, bet ir kiti laidų svečiai – herojai, vox populi. Ryškėja kreipimosi formų pasirinkties sąsajos su sociodemografiniais veiksniais, individualaus adresato įvardijimo stiliaus užuomazgos. Tai liudija neabejotiną adresato įvardijimo posūkį neformalumo ir įvairovės link.

3. Dabartiniu (1993–2011) viešosios erdvės privatėjimo ir TV pramogėjimo, buitiskėjimo laikotarpiu anksčiau vienintelės viešajam diskursui būdingos pagarbiosios daugiskaitinės kreipimosi formos (**Jūs**), vartojamos: a) su formaliojo stiliaus įvardijimais, kurių pagrindas **pavardė (pareigos)**, ir su b) pereinamuoju laikmečiu viešai pasirodžiusiais ne tokiais formaliais nominatyviniais įvardijimais, kurių pagrindas **vardas**, ima konkuruoti su kontaktinę mandagumo strategiją liudijančiomis vienaskaitinėmis kreipimosi formomis (**tu**). Dar viena išskirtinė šio laikmečio ypatybė – į viešąjį diskursą masiškai gražintas tradicinis lietuviškas kreipinys **ponas**. Dabartinio laikotarpio įvardijimus galima apibendrinti jau trimis skirtingą bendravimo (ne)formalumą atspindinčiomis pagrindinėmis formulėmis: (**mielas / brangus**) + **vardas** [**TU**], (**ponas / gerbiamas / mielas**) + **vardas** [**JŪS**], (**vardas / ponas / gerbiamas / pareigos**) + **pavardė / pareigos** [**JŪS**]. Palyginti su pereinamuoju laikmečiu, dar ryškesnės įvardijimo pasirinkties sąsajos su sociodemografiniais veiksniais, idiolektu, jų veikiamas kreipimosi formų variantiškumas. Bet tik dabartiniu laikotarpiu, per kurį viešojoje erdvėje radosi privačiąją erdvę imituojančių TV laidų, atsiskleidė kreipimosi į adresatą (ne)formalumo priklausomybė nuo televizijoje produkuojamo diskurso pobūdžio – formalių ir neformalių laidų dichotomijos. Formaliose visuomeninius klausimus nagrinėjančiose debatų laidose paprastai išlaikomos viešajam diskursui tradiciškai būdingos distancinę strategiją liudijančios pagarbiosios daugiskaitinės kreipimosi formos ir formalūs nominatyviniai įvardijimai, kurių pagrindas **pavardė (pareigos)**. O neformaliose pramoginio pobūdžio, asmeninius klausimus svarstančiose pokalbių laidose tampa įprastos kontaktinę mandagumo strategiją signalizuojančios vienaskaitinės kreipimosi į adresatą formos. Tokiose laidose kreipiantis į nepažįstamą pagal statusą aukštesnį laidos dalyvį vartojama ir pagarbioji daugiskaita, bet dažniausiai taip pat greta neformalaus nominatyvinio įvardijimo vardu, prireikus pridėdant pagarbą rodantį priedėlį. Taigi dabartiniam poliloginio pobūdžio diskurso laikotarpiui dar būdingesnė adresato įvardijimo įvairovė ir dar didesnis neformalumo lygmuo.

Literatūra

- BLŪMANE, A., 2009. Sociolinguistic Analysis of Address Usage in General Educational Institutions in Latvia. – *Kalbos kultūra* 82, p. 202–213.
- BOISSEVAIN, J., 1987. Social Network. – *Sociolinguistics* 1 (HSK 3.1), Berlin-New York, p. 164–169.
- BROWN P., LEVINSON S. 1987 (papildytas 1978 m. leidimas): *Politeness. Some universals in language usage*, Cambridge: Cambridge university press. Internetu – fragmentų prieiga: <http://books.google.lt/books>.
- CLYNE, M., KRETZENBACHER, H. L., NORRBY, C., WARREN, J., 2003. Address in Some Western European Languages. – *Proceedings of the 2003 Conference of the Australian Linguistic Society 1*. Internetu: <http://www.als.asn.au/proceedings/als2003/clyne.pdf>.
- ČEPAITIENĖ, G., 2007. *Lietuvių kalbos etiketas: semantika ir pragmatika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- DIMACHKI, L., HMED, N., 2001. 'Bonjour madame!', 'Bonjour mon frère!' Le system des termes d'adresse dans des interactions verbales en France, au Liban et en Tunisie. – *Actes du VIIIème congrès de l'Association pour la Recherche InterCulturelle (ARIC), Université de Genève*. Internetu: www.unige.ch/fapse/SSE/groupes/aric/Textes/Dimachki.pdf.
- FAIRCLOUGH, N., 1995. *Media discourse*. London: Edward Arnold.

- GIRČIENĖ, J., 2009. Daugiskaitinių ir vienaskaitinių kreipimosi formų konkurencija viešojoje sakinėje vartosenoje (sociolingvistinis aspektas). – *Kalbos kultūra* 82, p. 214–233.
- GIRČIENĖ, J., 2010. Nominatyviniai adresato įvardijimai visuomeninius klausimus nagrinėjančiose pokalbių laidose: sociolingvistinis aspektas. – *Žmogus kalbos erdvėje* Nr. 6, p. 690–698.
- GIRČIENĖ, J., 2011. Viešasis diskursas kreipimosi į adresatą požiūriu: neformalumo link. – *Gimtas žodis* 5, p. 2–9.
- GIRČIENĖ, J., TAMAŠEVIČIUS, G., 2012. Five Decades of Television: from Language Homophony to Polyphony. – *Lituanus* 58(2), p. 31–43.
- HEDIN, T., 2005. *Changing Identities*. Language Variation on Czech Television. Stockholm: Stockholm University.
- MARCINKEVIČIENĖ, R., 2004. Užsakomųjų reklaminių straipsnių tarpasmeninės funkcijos raiška. – *Respectus philologicus* Nr. 6 (11). Internetė: <http://filologija.vukhf.lt>.
- MORFORD, J., 1997. Social indexicality in French pronominal address. – *Journal of Linguistic Anthropology* 7(1), p. 3–37.
- NEVINSKAITĖ, L., 2012. On the public sphere and its participans. – *Lituanus* 58(2), p. 44–57.
- NEVINSKAITĖ, L., 2012a. Retrospektyvus Lietuvos sakinės žiniasklaidos tekstyno kūrimo patirtis. – *Darbai ir dienos* 56 [priimta spausdinti].
- PEČIULIS, Ž., 2007. *Iki ir po televizijos. Žvilgsnis į XX amžiaus audiovizualinės masinės komunikacijos fenomeną*, Vilnius: Versus aureus.
- RYVITYTĖ, B., 2011. *Lingvistinės pragmatikos įvadas*. Vilnius: VU.
- ROMAINE, S., 2000. *Language in society*, Oxford: Oxford University Press.
- TAMAŠEVIČIUS, G., 2010. „Blogo“ kalba ir sociolingvistinė kompetencija. – *Darbai ir dienos* 54, p. 189–198.
- WARDHAUGH, R., 2006. *An introduction to sociolinguistics*. New York: Blackwell.
- WEBSTER, F., 2006. *Informacinės visuomenės teorijos*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.

Jurgita Girčienė

Institute of the Lithuanian Language, Lithuania

The Change of the Forms of Address

Summary

The article discusses the change of the forms of address in the public spoken use of Lithuanian in 1967–2011. The article is based on a qualitative analysis of speech of 185 speakers, varied in age and representing both genders, that took part in 15 television programs of various topics with dominating spontaneous speech and varying degree of formality. The sample was constructed from the material available in the retrospective spoken media corpus 1961–2011, build within the project “Lithuanian Language: Ideals, Ideologies and Shift of Identity”, carried out by the Lithuanian Language Institute and funded by a grant from the Research Council of Lithuania).

The characteristic of the Soviet period (1961–1987) is exceptionally formal ways of naming of the addressee, based on so-called polite plural *Jūs*, representing the distance-maintaining politeness strategy. They can be summarised under the standardised formula representing formal communication, which during that period was the only allowed way of address in the public discourse: (*first name / comrade / communist / formal position*) + **last name**. The most common formula for the indirect address was *first name + last name*, for the direct address: *comrade + last name*.

The transitional period (1988–1992) saw a confrontation between the relict very formal ways of address (*comrade + last name*) and new to the public discourse informal address by the **first name**, thus a mix of two different ways of speaking. Although the public discourse was still dominated by polite plural forms of address (*Jūs*), the formal ways of naming based on the **last name**, which was the only possible choice during the Soviet period, met competition from informal ways of naming based on the **first name**. It all signals the turn towards informality in the naming of the addressee. During this period new forms of address are becoming more common, like *gerbiamasis* (the honorable); there are also single uses of *ponas* (Sir). Dialog and direct ways of addressing are becoming more common: they are used not only by host shows and experts like in the Soviet times, but also by other program guests, “ordinary” people. A new feature of this period is the choice of the naming according to the sociodemographic characteristics and situational role differences of interlocutors. In summary, the two most common formulas of address of different formality in this period are: (*first name / comrade / honourable / Sir / position*) + **last name** and (*honourable / Sir*) + **first name**.

The characteristic of the public spoken discourse of the present period (1993–2011) is even more dramatic shift towards informality; informal singular forms of address (*tu*), signalling contact strategy of politeness, are becoming widespread. Another distinctive feature is the mass of the traditional Lithuanian address *ponas* (Sir). This period could be summarized in three formulas of different formality: (*first name / Sir / honourable / formal position*) + **last name** [plural f. *Jūs*], (*Sir / honourable / dear*) + **first name** [plural f. *Jūs*], (*dear*) + **first name** [singular f. *tu*]. The period is marked by more diverse, more familiar expressions of informality: address by bare first name and the element *dear* become common. Polylogue and exceptional variety mark this period; the choice of naming is determined by the type of the program, sociodemographic characteristics and situational roles of interlocutors.

KEY WORDS: forms of address, plural / singular forms of address, politeness strategy, spoken discourse.